

Herdenkingstoespraak Rivierenbuurt Amsterdam

4 mei 2025

Zeer Geachte Toehoorders

Wij weten allen heel goed waarom wij vandaag bijeenzijn, juist ook hier en in deze buurt. Ongeveer 140 mensen werden op deze plek in de laatste maanden van de bezetting geëxecuteerd als represaille voor verzetsdaden, die veelal ook hun oorsprong hadden in deze buurt. Het atelier van Gerrit van der Veen, misschien wel de bekendste verzetsleider van Nederland, bevond zich in deze buurt. Later werkte en woonde daar Jan Wolkers. Bij dat atelier, Zomerdijkstraat 22, is een plaquette aangebracht. De blokkade van de tramremise in de Lekstraat was een wezenlijk voorwaarde voor de massaliteit van de Februari-staking in 1941, die bovenal een indrukwekkende demonstratie was tegen de vervolging van de Joden, vroeg in de bezettingstijd. En aanleiding tot de arrestatie van en latere moord op honderden Joden in Mauthausen.

De Rivierenbuurt was in 1940 nog maar jong, recent gebouwd voor overwegend sociale middengroepen, die het zo slecht nog niet hadden. De buurt telde een opmerkelijk groot aantal Joden. Van de toen ongeveer 50.000 inwoners waren er volgens de nazi-criteria ongeveer 17.000 Joods, een derde dus, onder wie omstreeks 2.000 afkomstig uit Duitsland, met de familie Frank op het Merwedeplein later als bekendste. Die familie was niet het enig voorbeeld van succesvolle - of althans toen als succesvol beschouwde - integratie van Joden in deze nieuwe buurt vol sociale stijgers, uitdrukking ook van de processen van acculturatie en secularisatie van Joden in Nederland. Bijvoorbeeld de gevierde geschiedenisleraar aan het Vossius-gymnasium, Presser, later de schrijver van het imposante, verpletterende relaas van de Jodenvervolging in Nederland *De Ondergang*, woonde in de Roerstraat met zijn jonge echtgenote Dé Appel, die de oorlog niet overleefde. Toch had deze wijk veel minder dan enkele andere buurten in Amsterdam een Joodse uitstraling. 'Wij waren hier geen Joden' noteerde een latere onderzoekster eind vorige eeuw uit de mond van een overlevende. Het verklaart ook mede dat, ondanks het natuurlijk ook hier aanwezige antisemitisme en ondanks de dreiging, die van de gebeurtenissen in Duitsland uitging, de meesten zich veilig voelden. De nazi's hadden daaraan echter geen boodschap, integendeel maakten er gebruik van. Van die 17.000 werden er 13.000 gedeporteerd en vermoord. Er zijn enkele iconische foto's van die deportaties juist uit deze buurt. 'Schuldig landschap' is een op het eerste gezicht aansprekende term, die in dit

verband wel eens valt. Maar ik ben er toch geen liefhebber van, want het leidt af van het onomstotelijke feit dat het mensen waren die dit teweeg brachten, hier en elders, in vele hoedanigheden en omstandigheden. Geschiedenis is immers, algemener gezegd, mensenwerk. Met alle gevolgen van dien.

Alle reden dus om de traditie van herdenken vast te houden en tenminste jaarlijks stil te staan bij deze gebeurtenissen. Ten eerste om elk van de slachtoffers, met welke achtergrond ook, als individu in herinnering te houden. En om te herinneren aan de noodzaak waakzaam te blijven met betrekking tot de centrale waarden in onze samenleving, die toen in de bezettingstijd zo zwaar in de verdrukking waren geraakt: mensenrechten, individuele en collectieve vrijheid, democratie en rechtstaat, verdraagzaamheid en rechten voor minderheden, medemenselijkheid als beginsel - om er enkele te noemen. 'Hoe was het mogelijk!!' is de vraag die zich bij deze gelegenheden steeds weer opdringt en wel in de eerste plaats met vele uitroptekens die onze afschuw en verontwaardiging uitdrukken. Hoe heeft het zo ver kunnen komen? Ondanks alle tekenen die wij nu zo duidelijk zien. Ondanks de inmiddels toch algemene onderkenning van juist de vervolging van de Joden als het meest wezenlijke en aangrijpende element van de bezettingsgeschiedenis.

Als historicus heeft mij dat veelvuldig bezig gehouden. Daarbij heb ik als het ware de uitroptekens van verontwaardiging, die zich uiteraard ook aan mij opdringt, vervangen door een vraagteken. Hoe ging dit precies en hoe kunnen wij dat verklaren. Dat is extreem moeilijk. Nog steeds en het blijft ook voor mij iets onbegrijpelijks houden. De uitroptekens zijn niet weg. Maar één ding is wel duidelijk. Wat wij nu achteraf zo helder zien, was - ondanks de dreiging die in uiteenlopende mate wel werd onderkend - toen voor verreweg de meeste mensen juist niet zo duidelijk. Integendeel, het was bovenal onzekerheid over de toekomst, niet alleen over die van de Joden, die overheerste. Ook voor historici is dat de moeilijkste barrière om de nemen: het wegdenken van onze kennis over hoe het verder ging en het terughalen van die onzekerheid; dat in het duister tasten over wat er precies gaande was, over wat het belangrijkste was, over welke effecten welke handelingen (of het nalaten daarvan) zouden kunnen hebben, over wat in de verwarrende actuele situatie de hoogste prioriteit moest hebben. Het is droevig om te moeten vaststellen, dat - los van de vraag of en hoe de vervolging van de Joden in deze gruwelijke omvang vermeden had kunnen worden - de gevoelde prioriteit in de Nederlandse samenleving niet bij de Jodenvervolging lag, terwijl dat voor de kerngroep van de bezettende en vervolgende nazi's nu juist wel het geval was. Deze combinatie van factoren is mijns inziens van wezenlijk belang in onze pogingen te analyseren hoe en waarom het zover heeft kunnen komen.

Juist bij gelegenheden als deze dringt zich ook de vraag op naar de lessen die wij uit de geschiedenis kunnen trekken, ook voor ons handelen in het heden. Nooit Meer Auschwitz en Nooit Meer Oorlog zijn vanzelfsprekende verlangens. En de gruwelijke gebeurtenissen die zich in het heden op vele plaatsen in de wereld - dichtbij en ver af, in al hun verwarrende vormen - aan ons opdringen maken die vraag wat het verleden ons in dit opzicht heeft te bieden, alleen maar klemmender. Helaas is het - daarover zijn historici het wel eens - onmogelijk om uit het verleden heldere lessen te trekken over hoe in het heden te handelen om specifieke doelen te bereiken. Ook niet als je denkt dat verleden (en daarmee het actuele heden) te kunnen verklaren. Het verleden herhaalt zich immers nooit precies. Juist omdat er toen zoveel ook anders was dan nu. Juist omdat wij in het heden opnieuw zo in het duister tasten. Wat ik graag 'de eigen dynamiek van het historisch proces' noem, maakt de toekomst onvoorspelbaar. Die wordt immers bepaald door de eindeloze interactie van onuitputtelijk reeksen van menselijke handelingen, beslissingen en keuzen (ook om dingen niet te doen). Die mensen handelen bewust en onbewust en vooral in gecompliceerde mengvormen daarvan. Zij beslissen individueel maar tegelijk in een enorme variëteit van groepen. Ook als het om ogenschijnlijk anonieme instituties gaat, gaat het uiteindelijk toch steeds om menselijk handelen. Achter factoren gaan altijd actoren schuil. Daar komt bij dat intentie en effect niet automatisch met elkaar in overeenstemming zijn. Soms denk ik wel eens integendeel.

Dat klinkt heel somber en het lijkt herdenken met het oog op de toekomst zinloos te maken. Maar dat is toch niet waar. Want het verleden geeft wel te denken. Wij kunnen door bestudering van het verleden wel een beter inzicht in (begrip van) het heden krijgen en dat kan ons wel helpen bij het maken van keuzen. Al zijn er geen garanties op succes, inzicht in verleden en heden helpt bij het nemen van weloverwogen beslissingen. Geen precieze gedetailleerde richtlijnen dus hoe catastrofes te voorkomen, laat staan zich inmiddels voltrekkende catastrofes te beëindigen. Maar wel, meer algemene, inzichten naar aanleiding van soortgelijke ontwikkelingen in het verleden (patronen en processen). Deze kunnen onze beslissingen beter, doordachter, maken dan zonder die kennis van zaken. Althans dat hoop ik en zo optimistisch wil ik zijn. Je kan het ook anders zeggen, zoals verscheidene andere historici deden: 'je kunt van het verleden dan wel niet leren, je kunt er wel wijs van worden'.

Hérdennen, zoals wij vandaag doen, draagt bij aan dat nádenken. Over het verleden maar ook over het heden. Dat leidt niet onweerlegbaar tot één conclusie. Persoonlijke keuzen/gevoelens/voorkeuren spelen daarbij een rol. Aan het slot van mijn betoog leg ik u enkele van die persoonlijke, dus niet volledig wetenschappelijk gefundeerde laat staan bewijsbare, overtuigingen voor. De eerste is dat het van

belang is te blijven onderkennen, dat er bepaalde waarden zijn, die als normen in onze samenleving dienen te fungeren, hoe moeilijk die soms in verwarrende actuele situaties zijn te herkennen en hoezeer zij ogenschijnlijk niet goed samengaan met andere waarden. Maar al te vaak wordt het punt waarop zulke essentiële waarden – aansluitend bij wat ik eerder noemde, heel kort te omschrijven als mensenrechten en medemenselijkheid – worden geschonden, pas achteraf onderkend. Signaleren en corrigeren lijken dan op zijn plaats. De tweede is het belang in te zien hoe daarnaast grote gevaren schuilen in de altijd zo aantrekkelijke opvattingen van diegenen, die zeggen de oplossing te hebben gevonden, die aan alle problemen een einde zal maken; die ons een volmaakte en zuivere wereld zal brengen en daarom ‘ten koste van alles’ moet worden doorgezet. In dat ‘ten koste van alles’ ligt levensgroot het gevaar besloten van als een heroïsche strijd ervaren geweldpleging op grote schaal, juist om dat zuivere ideaal te bereiken. Verlangen naar zuiverheid en heroïsche strijd: het is vaak een fatale combinatie. Meer dan eens uitgelopen op normverlies op grote schaal en menselijke catastrofes.

Het is een zeer moeilijke combinatie: de noodzaak van een sterk normbesef én tegelijk relativering van elke vorm van ideologische verabsolutering, die juist om matiging vraagt. Anders gezegd: hoe *Nooit Meer Auschwitz* (nooit meer massamoord), *Nooit Meer Oorlog* en door medemenselijkheid gedragen samenlevingen, alle toch zo vanzelfsprekende verlangens, te combineren? Moge herdenken – ook ons herdenken vandaag – eraan bijdragen daarin toch voortgang te boeken.

Hans Blom